

महाराष्ट्राच्या इतिहासाची फ्रेंच साधने

डॉ. स्वाती रा.सरोदे

इतिहास विभागप्रमुख, वेणूताई चव्हाण कॉलेज, कराड.

इसवी सन पूर्व सहाव्या शतकापासून भारतीयांचा परकीयांशी संबंध येत गेला. आक्रमण, व्यापार, प्रवास, धर्मप्रसार इत्यादी कारणांनी अनेक परकीय भारतात आले. यूनानी, इराणी, तिबेटी, इस्लामी प्रवाशांनी भारत भेटीच्या दरम्यान प्रवासवर्णने लिहिली. त्यातील काही प्रवासी महाराष्ट्रातही येऊन गेले. अशा प्रवाशांनी भारतात प्रवास केलेले रस्ते, भेट दिलेली स्थळे, येथील लोकांच्या रुढी-परंपरा, श्रद्धा अंधश्रद्धा, हवामान, व्यापार-उदीम, धार्मिक रीतिरिवाज इत्यादी अनेक बाबींच्या नोंदी करून ठेवल्या आहेत. ही प्रवासवर्णने इतिहासाची महत्त्वाची संदर्भ साधने ठरतात. सदर शोधनिबंधात महाराष्ट्रात आलेल्या फ्रेंच प्रवाशांच्या प्रवासवृत्तांवर प्रकाशझोत टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे.

उद्दिष्टे

- 1) महाराष्ट्रात येऊन गेलेल्या फ्रेंच प्रवाशांच्या प्रवासवृत्तांचा अभ्यास करणे.
- 2) या प्रवासवृत्तांतून महाराष्ट्राबद्दल मिळणार्या राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व धार्मिक परिस्थितीची माहिती घेणे.

संशोधनपद्धती

सदर शोधनिबंधासाठी विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर केला असून सतराव्या शतकातील महाराष्ट्राचा कालखंड विचारात घेतला आहे. तसेच प्राथमिक व दुय्यमसंदर्भ साधनांचा वापर केला आहे.

विषय विवेचन

सतराव्या शतकात महाराष्ट्रात पिरार फ्रांस्वा, तावेर्नियर झां बातिस्त, बर्निये फ्रांस्वा, तेवनोत् झां द, कारे बार्तेलमी, मार्तिन फ्रांस्वा, डॉ.डेल्लॉ फ्रांसिस इ. फ्रेंच प्रवासी भारतात महाराष्ट्रात येऊन गेले त्यांच्या प्रवासवर्णनांतून महाराष्ट्राच्या इतिहासाबद्दल महत्त्वाची माहिती मिळते.

१) व्यापार व उद्योग

इसवी सन १६०२ मध्ये महाराष्ट्रात आलेल्या पिरार फ्रांस्वा याने *The Voyage of Francois Pyrard Travel to the East Indias, the Maldives, the Moluccas and Brazil* या प्रवासवर्णनात वसई, चौल, दाभोळ येथील बंदरांबद्दल व तेथून जाणाऱ्या व्यापार-उदीमाबद्दल माहिती देतो. दाभोळबद्दल तो नमूद करतो की, दाभोळ येथून गोव्याला अनेक व्यापारी जिनसांचा पुरवठा होतो.^१ तेवढेच झां द या फ्रेंच प्रवाशाने आपल्या प्रवासवृत्तांतात वसई, राजापूर, वेंगुर्ला, दाभोळ या बंदरांबद्दल सविस्तर विवेचन केले आहे. दमण - वसई - चिपळूण- संगमेश्वर -गोवा - नेसरी - खानापूर - विजापूर - मुंबई- सुरत असा महाराष्ट्रातून दीर्घ प्रवास करणाऱ्या कारे बार्तेलमी याच्या प्रवासवृत्तांतून प्रवासाचे अंतर, टप्पे, प्रवासखर्च याबद्दल उल्लेख आढळतात. तावेर्नियर झां बातिस्त हा फ्रेंच जोहरी असून त्याच्या *Lex Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier* या फ्रेंच भाषेतील प्रवासवृत्ताचा दुसऱ्या खंडाचा इंग्रजी अनुवाद उपलब्ध असून त्याने महाराष्ट्रातून केलेल्या प्रदिर्घ प्रवासामुळे त्याच्या प्रवासवृत्तांतात महाराष्ट्राबद्दल अनेक उल्लेख आढळतात.^२ त्याने प्रवासाची साधने, प्रवास - पद्धती, जलप्रवासात मलबारी चाच्यांचा असणारा धोका यांबद्दल महत्त्वपूर्ण माहिती दिली आहे. तसेच तत्कालीन चलन पद्धती, त्यांचा प्रचलित विनिमय दर, नाणी, वजने मापे, कापडाचा व्यापार इत्यादीबद्दल सविस्तर विवेचन केले असल्याने ते महत्त्वपूर्ण ठरते.^३

२) सामाजिक स्थिती

तावेर्नियर झां बातिस्त याच्या प्रवासवृत्तात भारतातील हिंदू, त्यांमधील भेद, अंधश्रद्धा, बालविवाह प्रथा, नागपंचमी, अंत्यसंस्कार इत्यादी विधींची माहिती दिली आहे. त्याने विजापूरहुन तिरुपती येथे जाणाऱ्या यात्रा पाहिल्याची नोंद केली आहे. बर्निये फ्रांस्वा याच्या फ्रेंच प्रवासवृत्तांचा इंग्रजी अनुवाद *Travels in the Mughal Empire: 1556-1668* या नावाने इंग्रजीमधून व्हिन्सेंट स्मिथ यांनी प्रकाशित केला आहे. बर्निये यांनी तत्कालीन भारतात प्रचलित असलेली स्त्री प्रथा व हिंदू मधील अंधश्रद्धा याबद्दल वर्णन केले आहे. तसेच मुघल सुभेदार यांची माहिती दिली आहे त्यामध्ये महाराष्ट्रातील औरंगाबाद, वरहाड, खानदेश, बागलाण इत्यादी यांची माहिती दिली आहे.^४ तेवढेच झां द याच्या प्रवासवृत्तांतात सतीप्रथा आणि विधवांचे जीवनमान, खानदेशातील बालविवाह प्रथा, हिंदूंची समुद्रपूजा, बर्हाणपूर येथील आजार आणि उपचार पद्धती यांबद्दल नोंदी केल्या आहेत.

३) राजकीय जीवन

फ्रेंच प्रवाशांच्या प्रवासवृत्तांतून तत्कालीन महाराष्ट्रातील राजकीय घडामोडींची माहिती मिळते.

तावेर्नियर झां बातिस्त याने निजामशाहा व गोवळकोंड्याचा बादशहा यांनी मोगलांविरुद्ध केलेल्या बंडाचे वर्णन केले आहे. त्याने अकबराचा पुत्र जहांगीरने बुरहाणपूरचा नवीन राजाचे राज्य, जहांगीरचा पुत्र शहाजहानने, दौलताबादच्या राजाचे राज्य आणि शहाजहानचा पुत्र औरंजेबाने विजापूरचा काही भाग काबीज केला आहे.^५ असा वृत्तांत दिला आहे. तथापि तो चुकीचा आहे. बर्निये फ्रांस्वा याने दख्खनची राजकीय स्थिती, विजापूरचा सुलतान आदिलशहा व शिवाजीराजांच्या हालचाली यांबद्दल लिखाण केले आहे तर तेवढेच झां द याने तत्कालीन दख्खनचे राज्य, छत्रपती शिवाजी महाराजांचा जन्म व विकास यांची माहिती दिली आहे.

शिवाजी महाराजांच्या आगा भेटीवेळी प्रवासबाहुल्यामुळे शिवाजीच्या मुलाचा मृत्यू ओढवला असे तो लिहितो.^६ ही नोंद चुकीची आहे.

४) छत्रपती शिवाजी महाराज व छत्रपती संभाजी महाराज

बहुतेक फ्रेंच प्रवाशांनी छत्रपती शिवाजी व छत्रपती संभाजी महाराजांबद्दल प्रवासवृत्तांतात उल्लेख केले आहेत. बर्निए याने शिवाजीराजांचा शाहिस्तेखानावरील छापा, सुरतेची पहिली लूट, पुरंदर मोहीम, शिवाजी महाराजांची आगा कैद व सुटका इत्यादी घटनांचे वर्णन केले आहे. कारे बार्तेलमी याने शिवाजी महाराजांची तुलना अलेक्झांडर, स्वीडनचा राजा गुस्टाव्हस अंडाल्फ आणि ज्युलिअस सीझर यांच्याशी केलेली आहे. "युरोपमध्ये आम्हीच जर मोठ्या क्रांत्यांची उदाहरणे पाहिली नसती तर आम्हालाही म्हणता आले असते की, (दक्षिणेत) इतक्या आकस्मितपणे घडून आलेली अशी क्रांती यापूर्वी कुणीही पाहिली नसेल"^७ अशी शिवाजी महाराजांच्या कर्नाटक मोहिमेची महती मार्तिन फ्रांस्वा याने वर्णिली आहे. डॉ. डेल्लॉ फ्रांसिस याने आपल्या प्रवासवर्णनात शिवाजी महाराजांनी केलेल्या सुरतेच्या दुसऱ्या लुटीचा वृत्तांत दिला आहे.^८ अशाप्रकारे इसवी सनाच्या सतराव्या शतकात महाराष्ट्रात आलेल्या उपरोक्त फ्रेंच प्रवाशांच्या प्रवासवर्णनांतून तत्कालीन महाराष्ट्राचे जीवन प्रतिबिंबित होते.

निष्कर्ष

वरील फ्रेंच प्रवाशांच्या प्रवासवृत्तांतातील, दैनंदिनींमधील वर्णने पूर्ण सत्य नाहीत. कारण त्यांना एतदेशीय भाषा माहित नव्हत्या. तसेच येथील चालीरिती व संस्कृतीचे पूर्णपणे आकलन झालेले नव्हते. असे असले तरी तत्कालीन सामाजिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक परिस्थितीची भरपूर माहिती मिळत असल्याने त्यांचे प्रवासवृत्त हे महाराष्ट्राच्या इतिहासाचे एक महत्त्वाचे संदर्भ साधन ठरते.

संदर्भ ग्रंथ सूची

- १) Khandpekar Neeta, Socio - Economic Study of Konkan Coast (16th and 17th Century) Unpublished Ph.D. Thesis, Mumbai University, Mumbai, 2003, पृ. २११
- २) Crook William (Edited by), Travels in India by Jean-Baptiste Tavernier, New Delhi, 1995, खंड १, पृ. xi-xvii
- ३) मेहेंदळे गजानन भास्कर, श्री राजाशिवछत्रपती, खंड १, भाग २, पुस्तक पहिले, पुणे, १९९९, पृष्ठ २१८ ते २२४
- ४) Constable Archibald (Translated on the basis of Irving Brock's version and annotated by) Travels in the Mughal Empire: A.D. 16562 - 1668 by Francisko Bearnear, New Delhi, 1992, Chronicle, पृ. ४५७-४५८
- ५) Crook William (Edited by), Travels in India by Jean-Baptiste Tavernier, New Delhi, 1995, खंड १, पृ. १२९-१३०
- ६) Sen Surendranath, Foreign Biographies of Shivaji, Calcutta, 1927, पृ. xx - xxi.

७) पगडी सेतूमाधवराव, छत्रपती शिवाजी, नवी दिल्ली, पुणे, १९९८ पृष्ठ १३९

८) Shiva Charitra Karyalay, Poona(Edited by) English Records on Shivaji (1659 - 1682) Poona, 1931, पृ. ३४६-३४७